

UOT: 3395;334.021:35

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TARİF VƏ QEYRİ-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ METODLARI İLƏ İDXALI ƏVƏZLƏMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Ş. H. İBRAHİMOVA

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi obyektiv zərurətdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənmə metodları öz xarakterinə görə gömrük tarifinin istifadəsinə əsaslanan tarif və yerdə qalan metodlara əsaslanan qeyri-tarif metodlarına bölünürlər. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin ayrı-ayrı alətləri ya idxalı məhdudlaşdırmaq, ya da ixracı gücləndirmək lazım gələndə daha çox tətbiq olunurlar. Təqdim olunan işin məqsədi məhsulların idxalının tənzimlənməsi sisteminə baxmaqdır.

Açar sözlər: Xarici iqtisadi fəaliyyət, ixrac, idxal, tənzimlənmə metodları, tarif metodları, qeyri-tarif metodları, gömrük tarifi, rüsumlar, proteksionizm.

Dünyadakı iqtisadi və siyasi inkişafın qeyri-sabitliyini nəzərə alaraq milli təhlükəsizlik və onun tərkib hissəsi olan ərzaq təhlükəsizliyinə öz imkanları və resursları əsasında söykənmək lazım gəlir. Bu cəhətdən daxili bazarın rəqiblərdən müdafiəsində ticarət proteksionizmini təmin edərək dövlətin rolu böyükdür. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində məlum səbəblərdən ciddi ərzaq problemi ilə qarşılaşmışdır. Əgər o dövrdən keçən vaxta ümumi nəzər salsaq 2000-2010-cu illər arasını sabitləşmə, özünü ərzaqla təmin etmə və hətta bəzi ərzaq məhsulları üzrə dünya bazarına çıxma dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Lakin fikrimizcə müstəqilliyimizin üçüncü onilliyi keyfiyyət cəhətdən dönüş olmalı, daha etibarlı, daha yaxşı təşkil olunmuş ərzaq təhlükəsizliyinə istiqamətlənməlidir.

Adətən istehsal etməkdənsə məhsulları idxal etməyin əlverişli olduğu ölkələrdə idxal çox olur. Belə hal maddi-texniki və maliyyə təminatı ilə əlaqədə təbii şərait kütləvi rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etməyə imkan verməyəndə olur. Həmçinin süni olaraq inhisarçı vasitəçilər yüksək gəlir əldə etmək üçün istehsalı müəyyən vasitələrlə endirəndə, süni defisit vəziyyəti yaradan da belə hal ola bilər. Real vəziyyətdə adətən qarışıq variant olur ki, idxalın çoxalması yerli istehsalı sıradan çıxarır, işsizliyə və nəticədə rəqabəti olmayan idxal olunan məhsulun qiymətinin artımına gətirib çıxarır. Nəticədə isə həmin ölkənin əhalisi udur.

Hazırda ölkəmizin kənd təsərrüfatının vəziyyətini ümumi olaraq belə ifadə etmək olar ki, mövcud təbii-iqlim, torpaq, əmək, maliyyə və maddi-texniki potensialdan tam və səmərəli istifadə olunmur. Belə vəziyyətin səbəbləri kiçik torpaq sahələrində texnikadan istifadənin, intensiv inkişafın məhdudluğu, belə sahələrdən gələn gəlirin az olması səbəbindən torpaq sahiblərinin bu sahəyə marağının azlığı, artıq bazarda müəyyən qədər tələbatın ödənilməsi səbəbindən satış

problemləri, məhsulların satışında inhisarçılıq, satışa vasitəçilik edənlərin istehsalçıdan dəfələrlə çox gəlir əldə etməsi, maliyyə çatışmamazlığı, hazırkı emal güclərinin istehsalı artırmağa imkan verməməsi, liberal ticarət siyasətinin nəticəsində xarici, bəzən də ekoloji təmiz olmayan ərzaq məhsullarının maneəsiz ölkə bazarına daxil olması, başqa ölkələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatına yardımın kifayət qədər olmaması və sairidir. Məqalədə bu problemlərdən biri olan xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi yolu ilə daxili bazarı qorumaq vasitələrindən bəhs edərək artıq ölkəmiz üçün belə tədbirlərin labüdlüyünü əsaslandıracağıq.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının nəinki idxalı əvəzləməsi, həmçinin dünya ərzaq bazarında öz məhsulları ilə işrək etməsi üçün xarici ticarətdə proteksionist siyasətin (latın sözü *protectio*- himayə, müdafiə etmək) yeridilməsi tələb olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) dövlət tənzimlənməsi hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün mühüm və zəruri mexanizmlərdəndir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin strukturu və tənzimləmə metodları milli maraqların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq daima dəyişir və təkmilləşir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi, inzibati, tarif və qeyri-tarif metodları vasitəsilə həyata keçirilir. İqtisadi metodlara gömrük rüsumları, vergi (ƏDV, aksizlər və s.) və gömrük yığımları aiddirlər. İnzibati metodlara inzibati qaydalar, qadağalar və normativlər daxildir. Tarif metodları müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi əsası kimi çıxış edirlər. Tarif tənzimlənməsi sisteminə həlledici rolu idxal rüsumları oynayırlar. Qeyri-tarif tənzimlənmələr məhdudlaşdırıcı tədbirlər toplusudur. Biz burada bu tənzimlənmə metodlarını tarif və qeyri-tarif olmaqla iki qrupda birləşdirməklə nəzərdən keçirəcəyik.

Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə ölkənin gömrük sərhəddindən keçirilən bütün

maddi və intellektual mülkiyyət obyektləri üzərində aparılan iqtisadi tənzimləmə aləti başa düşülməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsinin əsasında gömrük tarifi durur. Gömrük tarifi idxal vaxtı, bəzi hallarda isə ixracda istifadə olunan gömrük vergilərinin dərəcəsidir. Öz iqtisadi mahiyyətinə görə gömrük vergiləri məhsulun sərhəddi keçərkən üzərinə qoyulan vergidir ki, o da məhsulun qiymətini qaldırır və idxalın həcminə təsir edir. Gömrük tarifi əsas məqsədləri aşağıdakılardır: - ölkəyə idxal olunan əmtəələrin strukturunun səmərəliliyinin təşkili; - dövlət ərazisində əmtəələrin idxalı, ixracı, valyuta gəlirləri və xərcləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi; - milli istehsalçıların arzuolunmaz xarici rəqabətdən qorunması; - əmtəələrin istehsalı və istehlakı strukturunda proqresiv dəyişikliklər üçün şəraitin yaradılması; - dövlət gəlirlərinin artırılması; - milli istehsalçıların xarici bazarlara çıxışı üçün şəraitin yaradılması və s. (2, Maddə 2.)

Gömrük tarifi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirsə də onun əsas funksiyaları proteksionist və fiskal funksiyalardır. Proteksionist funksiya milli əmtəə istehsalçılarının müdafiəsi ilə əlaqədardır və əsasən idxala rüsumların tətbiqi formasında olur. Bu funksiya daxilində idxal olunan mallardan və mal qismində gətirilən nəqliyyat vasitələrindən, xidmətlərdən gömrük rüsumlarının tutulması onların daxili bazarda qiymətinin süni olaraq qaldırır və bu mallar artıq milli mallarla müqayisədə bir o qədər də rəqabət qabiliyyətli olmur. Başqa sözlə idxal mallarının qiymətlərinin qalxması ilə eyni zamanda daxili bazarda milli istehsal olan malların bazardakı payı yüksəlir. Gömrük tarifi fiskal funksiyası gömrük rüsumlarının tətbiqindən əldə olunan vəsaitlərin dövlət büdcəsinin gəlirləri hissəsinə daxil olmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Ölkəmizdə hazırda maliyyə problemləri olmadığından gömrük tariflərinin fiskal funksiyası elə də ciddi əhəmiyyət daşımır. Lakin gömrük tarifləri milli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunmasına imkan verən xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin əsas alətlərindən biri kimi qalır. Gömrük tarifi daxili qiymətlərə təsir etməklə müəyyən dərəcədə milli istehsalın və ixracın inkişafına xidmət edir. Ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə gömrük tarifi dərəcələri arasında müəyyən asılılıq mövcuddur. Belə ki, ölkədə təsərrüfat inkişaf etmiş olduqca gömrük rüsumlarının dərəcələri aşağı olur. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətinə malik məhsullar buraxılır və elə buna görə də daxili bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına və büdcənin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasına ehtiyac qalmır. Belə asılılıq inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrin gömrük tariflərini müqayisə etdikdə daha aydın nəzərə çarpır. II Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarət münasibətləri əsasən gömrük

vergilərinin qarşılıqlı azaldılması yolu ilə tənzimlənməmişdir. QATT-ÜTT çərçivəsində keçirilən bütün 8 raund çoxtərəfli danışıqlarda əsas müzakirə mövzusu bu məsələ olmuşdur. Bu keçən dövrdə gömrük vergilərini $\frac{1}{4}$ hissədən çox endirmək mümkün olmuşdur. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin tarif dərəcələrinin orta səviyyəsi 4%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 30-40%-dir və ayrı-ayrı məhsullara gömrük vergiləri daha çox ola bilər. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində, Vergi Məcəlləsində, "Gömrük tarifi haqqında", "Dövlət rüsumu haqqında" qanunlarında və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarında nəzərdə tutulmuş hallarda gömrük orqanları tərəfindən aşağıdakı gömrük ödənişləri alınır: gömrük rüsumları; əlavə dəyər vergisi (ƏDV); aksizlər; yol vergisi; gömrük yığımları; haqq; dövlət rüsumu. Hazırda ölkəmizdə gömrük rüsumları 0.5 ilə 15% arasında dəyişir, ƏDV 18%-dir, aksizlər isə ərzaq məhsullarından yalnız spirtli içkilərə (1 litrə 1-6 manat arasında) və bütün məmulatlarına (1000 ədədinə 4-10 manat arasında) aiddir. Əslində ölkəmiz inkişaf etdikcə bu dərəcələrə yenidən baxılmış və müəyyən qədər sabitlik yaranandan sonra indiki tarif dərəcələri formalaşmışdır. Lakin nəzərə alsaq ki, gömrük tarifi xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin qiymət əmələgətirmə mexanizmi ilə fəaliyyət göstərən əsas vasitəsidir, onda bu sahənin rolundan daxili ərzaq məhsullarının qiymətlərinə təsir etmək və yerli istehsalı stimullaşdırmaq, qorumaq üçün istifadə etmək lazımdır. Daha doğrusu iqtisadi inkişafımıza uyğun olaraq ərzaq məhsullarının gömrük tariflərinə yenidən baxılmalıdır. Məsələn hazırda qüvvədə olan gömrük rüsumların təhlili nəticəsində ölkəmizdə istehsal olunan və istehsal olunmaq üçün potensialı olan aşağıdakı ərzaq məhsullarının idxal tariflərinin artırılmasını zəruri hesab edərdik:ət və əlavə ət qida məhsulları (hazırda 15%-dir), diri balıqlar (0.5%), dondurulmuş balıqlar (15%), süd məhsulları, yumurta, təbii bal və s. kimi heyvan mənşəli ərzaq məhsulları (15%), tərəvəzlər (15%), o cümlədən tomat (pomidor) və badımcan (1 kg-a 0.1 ABŞ doll.), təzə, konservləşdirilmiş və quru halda meyvələr (15%) o cümlədən təzə və quru ət, mandarin, qarpız (1 kg-a 0.1 ABŞ doll.), ərək, albalı və s. kimi çəyirdəkli meyvələr (1 kg-a 0.15 ABŞ doll.), meyvə qurularına (1 kg-a 0.25 ABŞ doll.), qara çay və cırə, rəzyana v. s. kimi ölkəmizdə istehsal olunan ədviyyələr (15%), ölkəmizdə istehsal olunan yağlı toxumlar (15%), heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar (15%), o cümlədən ilkin və xam zeytun, günəbaxan, qarğıdalı yağları (0.5%), ət və balıq məhsullarından hazırlanmış konservlər, kolbasalar və s. (15%), şəkər çuğundurundan alınan şəkərin xammalı (0 %), makaron və un məmulatları (15%), tərəvəz və meyvələrdən hazırlanmış konservlər, cəmlər, şirələr və s. (15%), mineral sular (1 l üçün 0.2 ABŞ doll.), üzüm şərabları (1 l üçün 1.4 ABŞ doll.), bütün xammalı

(15%), siqaretlər (1000 ədədi üçün 0.5%), xörək duzu (15%). Qeyd etmişdik ki, ölkəmizdə ən yüksək rüsumlar 15%-dir. ÜTT-da belə bir qayda vardır ki, bu təşkilata daxil olan zaman mövcud olan tariflər 6-7 il dondurulur, sonra isə endirilir. Bu səbəbdən bu təşkilata üzv olmağı planlaşdıran ölkələr yüksək tarif dərəcələrindən başlayırlar ki, onların sonradan enməsi məqbul olur.

Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi metodu kimi qeyri-tarif məhdudiyyətləri tarif metodları ilə yanaşı daha çox geniş yayılmış metodlardır. Onlar ticarətin liberallaşmasına böyük təsir edirlər. Qeyri tarif tənzimlənmə xarici iqtisadi fəaliyyətin birbaşa və ya dolayısı ilə məhdudlaşdırmasının müxtəlif iqtisadi, siyasi və inzibati metodudur.

Dünya təcrübəsində xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinə münasibət ziddiyyətlidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) rəsmi olaraq belə tədbirlərin ləğv edilməsini və yalnız tarif üsullarından istifadə etməklə tənzimlənmə məsələsini qarşıya qoysa da bu təşkilatın üzvü olan ölkələr belə metodlardan həm əvvəllər, həm də hazırda istifadə etməkdədirlər. Bəzi qeyri-tarif tənzimlənmə və ya məhdudiyyət metodlarını aradan qaldırmaq sadəcə olaraq qeyri mümkündür. Belə ki, onlar daxili iqtisadi siyasətin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə təsirinin təcəssümü kimi çıxış edirlər. Beynəlxalq ticarət sistemində xarici malların idxalının kəskin artımı ilə milli iqtisadiyyata vurulan ziyanın qarısını almaq məqsədi güdən müdafiə tədbirləri, həmçinin xarici ixracatçılar tərəfindən qeyri-səlam rəqabətin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər mövcuddur. İdxal əməliyyatlarında qeyri tarif məhdudiyyətləri (QTM) xarici malların daxili bazara daxil olmasının qarşısını alan məhdudlaşdırma, qadağan xarakterli tədbirlərdirlər. Belə tədbirlər yalnız idxal edən ölkənin rəqabət qabiliyyətinin güclənməsi deyil, həm də milli sənayenin müdafiəsi, əhəlinin həyat səviyyəsi və sağlamlığının, ətraf mühitin, əxlaqın, dinin və milli təhlükəsizliyin qorunmasıdır. Eyni zamanda QTM ixrac əməliyyatlarında da istifadə edirlər. QTM metodlarına münasibətdə vahid anlayış yoxdur. A.D. Yersov qeyd edir ki, gömrük işində qeyri tarif tənzimlənməsi dedikdə xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün gömrük rüsumları istisna olmaqla müxtəlif növ nəzarət tədbirləri nəzərdə tutulur (9, s. 184). Təhlillər göstərir ki, İ.İ.Dümülenin qeyri-tarif tədbirlərini kateqoriyalar üzrə ayırması bu tədbirlər haqqında daha dolğun məlumat verir (1, s. 300-302). Onlar aşağıdakılardır:

-kəmiyyət məhdudiyyətləri və oxşar inzibati tədbirlər - idxal kvotaları, ixrac məhdudiyyətləri, lisenziyalaşdırma, ixracın könüllü məhdudlaşdırılması, valyuta nəzarəti, valyuta məhdudiyyətləri, müxtəlif qaydalar; -kvazi-tarif tədbirləri-qeyri tarif yığımları, vergilər, maliyyə tədbirləri, idxal depozitləri, sürüşkən vergilər, əlavə gömrük yığımları, sərhəd vergilərini

özündə birləşdirir; - qiymətlər üzərində nəzarət tədbirləri-inzibati qiymət müəyyən etmə, minimal idxal qiymətləri, ixrac qiymətlərinin könüllü məhdudlaşdırılması, kompensasiyalı maliyyələşdirmə, antidempinq və kompensasiya rüsumları və s. bura daxildir. - hakimiyyət orqanlarının məhdudlaşdırma siyasəti və inhisarçı tədbirləri;-subsidiya və dotasiyalar, dövlət sifarişləri, nəqliyyat tədbirləri, regional inkişaf proqramları, dövlətin güzəştli maliyyəsindən istifadə edən elmi-texniki və konstruktor fəaliyyəti. xarici investisiyalara münasibətdə dövlətin ayrı-seçkilik siyasəti;-normal və ümumqəbuledilmiş normaları aşan və ticarətdə maneyə çevrilən gömrük prosedurları və rəsmiyyətləri, gömrük qiymətləndirilməsi, gömrük təsnifatının qeyri-dəqiq sistemi və s.;-ticarətdə texniki maneələr, sanitar-veterinar normalar və standartlar.

Belə qruplaşdırma QATT Katibliyi tərəfindən XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində işlənmiş qeyri-tarif tədbirlərinin təsnifatı sxemində əsasən hazırda 5 kateqoriyada birləşdirilən 800-dən çox qeyri tarif metoduna yaxındır. Onlar aşağıdakılardır: 1. İdxalın və ixracın kəmiyyətə məhdudlaşdırılması tədbirləri; 2. Gömrük və inzibati idxal-ixrac rəsmiyyətçiliyi; 3. Maliyyə və xidmətlərin keyfiyyətinə olan tələblər və standartlar; 4. Hesablamalarda və qarşılıqlı ödənişlərin aparılmasında olan məhdudiyyətlər; 5. Dövlətin bilavasitə və dolay yolla xarici ticarət əməliyyatlarda iştirakı (4. s.212-213).

Eyni zamanda BMT tərəfindən qəbul edilmiş təsnifat da mövcuddur ki, onu əsas götürərək qeyri-tarif metodlarını üç istiqamətdə tədqiq edirlər: Birinci qrup metodlar milli istehsalın ayrı-ayrı növlərinin müdafiəsi məqsədilə idxalın birbaşa məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir və daha geniş yayılmış metodları özündə əks etdirən xarici ticarət tədbirləridir (lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma, antidempinq və kompensasiya rüsumları, idxal depozitləri, "idxalın könüllü məhdudlaşdırılması" adlandırılan məhdudiyyətlər, kompensasiya yığımları, minimal idxal qiymətləri şərtlər və s.); İkinci qrup metodlar xarici ticarətin məhdudlaşdırılmasına yönəlməyə də, daha çox inzibati brokratik prosedurlara aiddir ki, bunlar da ticarəti məhdudlaşdırır (gömrük rəsmiləşdirmələri, texniki standartlar və normalar, sanitar və baytar normaları, qablaşdırmaya və markalaşdırmaya aid tələblər və s.); Üçüncü qrup metodlar idxalın məhdudlaşdırılmasına və ya ixracın stimullaşdırılmasına bilavasitə yönəlməyə də, çox vaxt bu nəticəyə gətirib çıxaran tədbirlərdirlər (lisenziyalar və kontingentlər) (8, s.12-14). Bütövlükdə, qeyri tarif metodları məhdudlaşdırılmış müddət ərzində və məhdud qrup mallara münasibətdə tətbiq edilir və dövlətin operativ müdaxiləsini tələb edən iqtisadi və sosial problemlərin həlli məqsədini daşıyır. Funksiyasına görə isə QTM-ləri gizli proteksionizm tədbirləridir. Mütəxəssislərin fikrincə xarici ticarətdə 50-dən çox belə metod və vasitədən istifadə olunur.

Bütün qeyri-tarif məhdudiyyətləri arasında ən geniş yayılmış metodlar idxal və ixracın kəmiyyət məhdudlaşdırılmasıdır. Təcrübədə kəmiyyət məhdudlaşdırılmalarının 2 əsas tətbiqi istiqaməti mövcuddur: 1. Kvotlaşdırma və ya kontingentləşdirmə; 2. Lisenziyalashdırma. Kvotlaşdırma – dövlət orqanları tərəfindən idxal və ya ixrac kvotaları vasitəsilə müəyyən olunmuş müddət ərzində əmtəələrin idxalının (və ya ixracının) müəyyən kəmiyyət və dəyər də məhdudlaşdırılmasıdır. Kvotlaşdırma lisenziyalashdırma sistemi vasitəsilə realizə edilir. Lisenziya – dövlət orqanları tərəfindən verilən və müəyyən kəmiyyətdə əmtəələrin ölkəyə gətirilməsi (idxal lisenziyası) və ya ixracı (ixrac lisenziyası) hüququnu müəyyən edən icazədir. Kəmiyyət məhdudlaşdırılmalarının xüsusi qrupuna ixracın könüllü olaraq məhdudlaşdırılması tədbiri daxildir. QATT-ın Uruqvay Raundu gedişində (1986-1993-cü illər) ixracın könüllü surətdə məhdudlaşdırılması qanundan kənar hesab edildiyindən bu məhdudiyyəti “boz zona”ya salmışlar. “Boz zona” termini bir çox dövlətlərin formal olaraq QATT-nın tənzimləmə dairəsinə aid olmayan, lakin onun müddəaları ilə ziddiyyət təşkil etməyən ticarət maneələrini istifadə etməsindən sonra meydana çıxmışdır və bu zonanın əsas tədbir forması ixracın könüllü surətdə məhdudlaşdırılmasıdır.

Beynəlxalq ticarətdə, xüsusilə idxalın tənzimlənməsində texniki maneələrdən geniş istifadə edilir. Texniki maneələr xarici əmtəə və xidmətlərin idxalına münasibətdə onların milli standartlara uyğunsuzluğu ilə bağlı yaranan maneələrdir. Texniki maneələrin tətbiqi istehsal və istehlakın obyektiv tələbləri ilə bağlıdır və eyni zamanda proteksionist funksiya da yerinə yetirə bilər. Ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində texniki maneələrin xüsusi bir qrupu olan sanitarijiyenik, fitosanitar, baytar normaların və səhiyyə tədbirlərinin tətbiqi geniş yayılmışdır. Bu normalar qida məhsulları, kənd təsərrüfat məhsulları, parfüməriya, dərman preparatlarına daha çox tətbiq olunur.

Xarici ticarətdə qoruyucu maneələrdən danışarkən demping də xüsusi qeyd edilməlidir. Ümumiləşdirilmiş tərifə görə demping dedikdə, əmtəənin normal dəyərindən aşağı qiymətə çatdırılması başa düşülür (5, s. 58). QATT-ın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə görə əgər demping milli sənaye sayəsinə maddi ziyan vurursa və ya belə ziyan vurmaq təhlükəsi yaradırsa, o tənqid olunmalıdır (6, s. 43). Əgər idxalçı dövlətdə müvafiq məhsul istehsalı yoxdursa, o zaman demping daxili bazarın itirilməsi ilə əlaqədar olaraq yerli istehsalın azalmasına səbəb olur. Məhz bu zaman demping qanunsuz hesab olunur və ona qarşı antidempinq prosedurları fəaliyyətə başlayır, antidempinq rüsumu müəyyən edilir.

İEO-nün dövlət təşkilatlarının milli və dünya bazarında əmtəələrin alıcısı rolunda çıxış etməsi qeyri-tarif tənzimlənməsinin yeni növünün-dövlət sifarişlərinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Dövlət sifariş

ləri əksər bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərdə ümumdaxili məhsulun əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Məsələn Aİ-də bu göstərici 15%-ə bərabərdir. Əksər dövlətlərin qanunları milli istehsaldan olan əmtəələrin alınmasını nəzərdə tutur. Bir çox ölkələr idxalı əvəz etmək üçün istehlak tələbini də tənzimləyirlər. Məsələn ABŞ-da qəbul edilmiş “amerikaninkini al” qanununda dövlət qurumları hətta idxal olunan məhsullardan bəhə də olsa ABŞ-da istehsal olunan məhsulları almalıdırlar (7. s. 17).

Yuxarıda qeyd olunan dövlət tənzimləməsinin forma və metodları yalnız əsas xarici ticarət siyasəti alətləridirlər. Bunlar təcrübədə daha çox istifadə olunan metodlardır. O cümlədən son illər texniki sədlər adlanan inzibati tənzimləmələr geniş yayılmışlar. Bu zaman xüsusi keyfiyyət standartları, təhlükəsizlik normaları, sanitari məhdudlaşdırmaları və s. köməyi ilə yerli məhsullara nisbətən idxal məhsullarına ayrı seçkilik qoyulur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bir çox ölkələrdə dövlət tənzimləməsi çox yüksək səviyyədədir.

Milli istehsalçıları müdafiə etmək üçün dövlət nəinki idxalı məhdudlaşdırır, həm də ixracı həvəsləndirə bilər. Keçən əsrin ikinci yarısında Şərqi Asiya ölkələrində idxalı əvəzləmə siyasəti təcrübəsi onu göstərmişdir ki, yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün təkcə idxalı əvəzləmə kifayət deyildir, həm də ixracı stimullaşdırmaq lazımdır. İxracın stimullaşdırılmasının formalarından biri ixrac subsidiyalarıdır. Yəni dövlət tərəfindən ixracçılara xaricə məhsul çıxarışını genişləndirmək üçün maliyyə xarakterli güzəştlərdir. Belə subsidiyalar nəticəsində ixracçılar xarici bazarda məhsulu daxili bazardakından daha aşağı qiymətlə satmaq imkanı alırlar. İxrac subsidiyalar birbaşa (istehsalçıya xarici bazara çıxan zaman dotasiya ödənməsi) və dolayısı (güzəştlı vergitutma, kreditləşdirmə, sığortalashdırma və s.) ola bilər. Onların arasında ixracın güzəştlı kreditləşməsi, ixrac kreditinin dövlət sığortası, ixracın birbaşa subsidiyalashması və ixracçılar üçün müxtəlif vergi güzəştlərini qeyd etmək lazımdır. Həmçinin milli müəssisələrin məhsulunun ixracına informasiya və təşkilati təsirin müxtəlif formalarından istifadə olunur. ÜTT-in qaydalarına görə ixrac subsidiyalarının tətbiqi qadağan olunmuşdur. Əgər onlar istifadə olunursa, idxal edən ölkəyə kompensasiya edən idxal vergiləri almaq yolu ilə cavab tədbirləri həyata keçirməyə icazə verilir. Deməli hələ ÜTT-in üzvü olmayan ölkəmiz bu imkandan istifadə etməklə dünya bazarında mümkün olan öz yerini tutmalıdır.

Ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafının müasir vəziyyəti tələb edir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşməsi prosesi ilə dövlət proteksionizminin əlaqələndirilməsi yolu ilə səmərəli yanaşması birgə həyata keçirilsin. Yerli məhsullara idxalın əvəzində təkcə istehsalın artımı deyil, həm də qiymət səviyyəsinə görə bazarda rəqabətcabiliyyətli olmaq, qiymət bərabər

olanda isə daha yüksək keyfiyyəti təmin etmək lazımdır. Ucuz idxalın əsas səbəbi ixracçı ölkələrdə məhsulların dotasiya olunmasıdır. İdxalı əvəzləyici işində dövlət proteksionizmi idxal-ixrac axınlarının təmin edilməsi sisteminin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan iki iri qrup problemi - 1. hüquqi və iqtisadi problemi; 2. Dövlətin iştirakı ilə ərzaq istehsalının artımının və onun istehlakının artımı üçün şəraitin təminatını əhatə edir.

Ölkəmizin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən məhsulların idxalı dövlət təhlükəsizliyi, yerli istehsalçıların maraqlarının müdafiəsi və s. kimi səbəblərdən məhdudlaşdırıla bilər. "Gömrük tarifi haqqında" qanunla malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək məqsədi ilə bəzi mallara mövsümi rüsumlar tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu halda gömrük tarifi nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumu dərəcələri tətbiq edilmir. Respublikasının iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədi ilə xüsusi, antidempinq və kompensasiya rüsumları da qanunda öz əksini tapmışdır (2, maddə 5, 6).

İdxalın çox olması eyni şərtlər daxilində ölkədə istehsal olunan məhsulun həcminə, ərzaq təhlükəsizliyinə və nəticə olaraq cəmiyyətin sosial vəziyyətinə mənfi təsir edir. İdxalın çox olması istehsalın azalması nəticəsində əldən verilmiş iqtisadi xeyirdir. İdxalın artımı istehsalın azalmasına görə iş yerlərinin itirilməsi və ümumiyyətlə həyat səviyyəsinin enməsidir. Həmçinin idxalın artımı torpaqdan, texnikadan səmərəli istifadə edilməsi, istehsalın modernləşməsi tempinin enməsi, daxili investisiyalaşma mənbələrinin azalmasıdır. İdxalın artımı valyutanın xaricə çıxarılması, qiymətlərlə gizli əməliyyatlar və s. kimi milli təhlükəsizliyə ziyan vuran başqa nəticələrə səbəb olur. Dünyanın bütün ölkələri kənd təsərrüfatına yardım edirlər. Həm də ölkə varlı olduğu bu yardım və müdafiə daha böyük həcmdə olur.

Dünya ölkələri üzrə məhsulların azad hərəkəti ÜTT-in xüsusi tələbi olsa da, ərzaq bazarında inhisarçı olan bütün ölkələr məhsullarına yüksək tarif və kvotalar qoyurlar. Belə ki, həmin məhsulların istehsalının enməsi öz məhsul istehsalçılarının maraqlarına toxuna bilər. Aİ ölkələri xarici ərzaq məhsullarının əraziyə daxil olmasına maneə olan pro-

teksionizmdən geniş istifadə edirlər. eyni zamanda ixracı stimullaşdırırlar. Aİ-də xarici ticarətin proteksionizminin əsasında kvotlaşdırma sistemi deyil, daxili kompensasiya ödənişləri təşkil edir. Bu sistem istehsalçılara daxili və dünya qiymətləri arasında fərqi kompensasiya edilməsinə əsaslanan bir çox üstünlüklərə malikdir. Aİ ölkələrində bazarın tənzimlənməsi kompensasiya yığım və ödənişləri, vergi və kvotaların hesabına ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına yönəldilmişdir. Bu isə Aİ ölkələrində ərzaq idxalını məhdudlaşdırır.

ABŞ-da hələ 1929-cu ildəki tənəzzüldən sonra məhsul müdaxiləsi, daxili ərzaq bölüşdürülməsi sistemi, qiymətlər sisteminə təsir kimi ərzaq kompleksinə dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilir. Ərzaq bazarını sabitləşdirmək üçün taxılın, şit yağın, quru südün və sairənin müdaxilə ilə alınması həyata keçirilir. Çuğundur şəkəri üzrə xüsusi tədbirlər sistemi qəbul edilmişdir. ABŞ-da istehsalın ha-dan həcmi subsidiyalaşır, idxal kvotalaşır və yüksək gətirmə vergiləri həyata keçirilir. Beləliklə əgər ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsullarının artımı üçün tənzimləmə sisteminə əsaslanırsa, Aİ ölkələrində aqrar proteksionizmi durur.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, əslində tariflər ölkəyə gətirilənlərə vergilər olub son nəticədə istehsalçılar tərəfindən ödənilir, yerli məhsul istehsalçılarına istehsal həcmi, iş yerlərini və əmək haqqını saxlamağa imkan verir. Lakin tariflər heç də həmişə milli iqtisadiyyatı dempinq qiymətlərlə məhsul gətirilməsindən qoruya bilmir (xüsusən də məhsul dotasiya olunanda). Bu halda qeyri tarif tənzimlənmə metodlarından istifadə etmək daha səmərəlidir. Hətta hazırda ÜTT-in qaydaları kəskin qeyri-taraz balans olanda idxala tam məhdudiyyətə icazə verir. Hesab edirik ki, hazırda XİF-də ölkəmizdə istehsal olunan və istehsalı mümkün olan ərzaq məhsullarının idxalına kvotalar, lisenziyalaşdırma, minimal idxal qiymətləri, kompensasiyalı maliyyələşdirmə, antidempinq və kompensasiya rüsumları, sanitariya-veterinar normalar və standartlar kimi qeyri tarif tənzimlənmə metodlarının tətbiqi idxal əvəzləyici mühüm istiqamətlər ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Дюмулен И.И. Международная торговля. Тарифное и нетарифное регулирование. М., ВАБТ, 2004, с.527.
2. "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu www-customs.gov.az.
3. Gömrük işinin əsasları: Gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı /K.F.Heydərov; Elmi red.:C.Q.Həsənov; İxtisas red.: A.Ə.Əliyev.- 2-ci cild. [4 cildə].- B.: Azərneşr, 2000.
4. Покровская В.В. Международные коммерческие операции и их регламентация. Внешнеторговый практикум. М., ИНФРА-М, 1996, с.326.
5. Ремчуков К.В. Россия и ВТО. Правда и вымыслы. М., Изд-во «Международные отношения», 2002, С.320.
6. Рубинштейн Т.Б. ВТО: практический аспект. М., Изд-во «Гелиос АРВ», 2004, с. 528.
7. Романов И.В. Особенности защиты отечественных товаропроизводителей в экономика переходного периода Автореферат М. 2000.с.
8. Сергеева В.И. Нетарифные ограничения в системе внешнеторгового регулирования:зарубежный и отечественный опыт: Автореф. Дисс. На соис.учен.степ. к.э.н. М.,2003, с.31.
9. Ершов А.Д. Основы управления и организация в таможенном деле СПб.,Изд-во «Знание», 1999, с. 362.

Ш. Г. Ибрагимова

Мировой опыт свидетельствует, что даже в развитых странах существует объективная необходимость государственного регулирования внешнеэкономической деятельности. Методы государственного регулирования внешнеэкономической деятельности по своему характеру делятся на тарифные - те, что основаны на использовании таможенного тарифа, и нетарифные - все прочие методы. Отдельные инструменты государственного регулирования внешнеэкономической деятельности чаще применяются при необходимости либо ограничить импорт, либо форсировать экспорт. Целью данной работы является рассмотрение системы регулирования импорта товаров.

Ключевые слова: Внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, методы регулирования, тарифные методы, нетарифные методы, таможенный тариф, пошлины, протекционизм .

Methods of tariff and non-tariff regulation of foreign economic activity in the area of import substitution

Sh. H. Ibrahimova

World experience testifies, what even in the developed countries there is an objective need of state regulation of foreign economic activity. Methods of state regulation of foreign economic activity in character share on tariff - that are based on use of a customs tariff, and non-tariff - all other methods. Separate instruments of state regulation of foreign economic activity are more often used if necessary either to limit import, or to force export. The purpose of this work is consideration of system of regulation of import of goods.

Key words: Foreign economic activity, export, import, regulation methods, tariff methods, non-tariff methods, customs tariff, duties, protectionism.

